

סוציולוגיה של צבא ללא אלימות

יגיל לוי

באוקטובר 2017 שודרה במגזין ערוץ 10 כתבה על גדוד "לביא הבקעה", גדוד מעורב מגדרית שהוקם בבקעת הירדן. בפתיה לכתבה אמרה אושרת קוטלר: "בגדוד 'לביא הבקעה' מתקיים איחוד מרגש ומרשים בין חלקים בחברה הישראלית". היא כיוונה לכך שהמג"ד הוא ניר דופט, מתנחל מברוכין, בוגר מכינת עלי, שעמד בלחצים של רבנים להימנע מלפקד על גדוד מעורב. הסמג"דית היא לסבית, אחד ממפקדי הפלוגות הוא מוסלמי, ובגדוד משרתים חילונים ודתיים, נשים וגברים. בכתבה תועדה כניסה בשעה אחת בלילה של צוות בעל נוכחות בולטת של חיילות לבית ביריחו כדי לחפש חשוד בהסתה. קוטלר ועורך הכתבה, אריק וייס, התפעמו מן הניסוי החברתי של הגדוד והתעלמו לחלוטין מהפעלת האלימות, המגולמת בגסות שבה נכנסו החיילות לבית ביריחו, ובכלל בעצם הכניסה.¹

זו המחשה ליכולתה של החברה בישראל להתכחש לאלימות הצבאית המופעלת בשמה. השיח הציבורי משקף, אבל בעיקר משתקף, בסוציולוגיה של הצבא, סוציולוגיה של צבא ללא אלימות. משה ליסק מילא תפקיד חשוב בעיצוב פניה של סוציולוגיה זו. ליסק היה האב המייסד של הסוציולוגיה של הצבא בישראל. הוא היה הראשון שהציע מערכת מושגית לדיון ביחסי צבא-חברה וניסה לצקת בה ממד אמפירי. יתר על כן, ליסק פיתח תחילה מערכת מושגית זו מתוך דיון תאורטי המתייחס לצבאות בעולם, ורק לאחר מכן ייבא את המושגים לדיון בישראל.

1 אוחר ב־28 בפברואר, 2019 מתוך <https://www.10.tv/news/26242>

* פרופ' יגיל לוי, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
דואר אלקטרוני: yagil.levy@gmail.com

תרומתו המושגית של ליסק נפרסת למספר מושגי יסוד שהשתרשו בשיח האקדמי: אחד המרכזיים, והרלוונטיים להמשך דיוננו, הוא המושג "התפשטות תפקודית" (role expansion) של ליסק פיתח מתוך עבודתו על צבא בורמה וצבא תאילנד (Lissak, 1976). פירושו של המושג הוא חדירתה של הקצונה, באופן אישי או קולקטיבי, לעיסוק במגוון שדות מוסדיים אורחיים, כמו כלכלה, חינוך, הכשרה צבאית של אזרחים, מילוי פונקציות מנהלתיות אורחיות ואף מעורבות בפוליטיקה האזרחית. בהקשר הישראלי זיהה ליסק התפשטות תפקודית של הצבא, דוגמת תפקידיו בתחום החינוך וההתיישבות (Lissak, 1984b).

בהציעו את המושג התפשטות תפקודית שכלל ליסק את עבודתו של רובין לקהאם (Luckham, 1971), שסיווג את הגבולות בין הצבא לבין המערכות האזרחיות לפי מידת חדירותם של הגבולות. יתר על כן, ליסק העניק ממד דינמי שאפשר לפתח גם את המושג ההפוך, "צמצום תפקודי" (role contraction), שסטיוארט כהן (Cohen, 2008) שכלל מאוחר יותר על סמך התובנה שהציע ליסק, במילים אחרות, כפי שהצבא נוטל עליו תפקידים אורחיים, הוא גם יכול לסגת מהם, כדוגמת הנסיגה של הצבא בישראל מחלק מתפקידיו בתחום החינוך. ליסק פיתח מושגים נוספים, ובהם ההידמות (convergence) והיפוכה – הניתוק (divergence), המתייחסים לדמיון ולשוני בין ארגונים צבאיים לבין ארגונים אזרחיים, וגם הציע לבחון את החוליות המוסדיות (institutional linkages) של נקודות המפגש, הפורמליות והלא פורמליות כאחת, בין הצבא לבין הארגונים האזרחיים, כשהתפשטות התפקודית, בעיקר במובן של הרחבת עיסוקיו האזרחיים של הצבא, מחזקת חוליות אלו (Lissak, 1984a).

החשיבות של מערכת מושגים זו היא בהיותה בסיסית ולכאורה ניטרלית, שהרי ליסק ועמיתיו בעולם ביקשו לפתח מערכת מושגים לסוציולוגיה של הצבא, כמקצוע שעדיין היה בחיתוליו, וליישם במגוון מסורות תאורטיות. הידמות והתפשטות תפקודית ניתנות להמשגה בשני אופנים הפוכים: הראשונה היא כגילויים של דמוקרטיה, המכפיפה את הצבא לשליטה אזרחית, בראש ובראשונה ביצירה של דמיון ארגוני וגיבוש עקרונות נורמטיביים משותפים בין הצבא לבין הארגונים האזרחיים ובחזוק החוליות המוסדיות ביניהם כדי למנוע התבדלות (separatism) של הצבא. זה היה כיוון החשיבה של ליסק, משתרגם מושגים אלו למציאות הישראלית. מנגד, אותה מערכת מושגית מסייעת (גם אם לא לכך התכוון ליסק) גם לדיון ביקורתי ביחסי צבא-חברה. הידמות והתפשטות תפקודית יכולות לשמש מנגנונים שהצבא מטשטש באמצעותם את ההבדלים בינו לבין הארגונים האזרחיים כדרך לרכישת לגיטימציה. לגיטימציה זו מאפשרת לו למלא תפקיד בהבניית אישוויון חברתי או להשתתף בעיצוב יחסי הכוח החברתיים, באופן המחזק את היסודות המיליטריסטיים בחברה, או להעניק לגיטימיות לשימוש בכוח אלים, ובכך אתמקד עתה (לדיון רחב בעבודתו של ליסק ראו Levy, 2008).

אם המדינה, לפי ובר (1962, עמ' 8), מוגדרת כישות התובעת לעצמה את הזכות הלגיטימית להפעלת האלימות המאורגנת, הרי הצבא הוא הארגון הממוקד בניהול

אלימות קטלנית, כפי שהגדיר זאת מייקל מאן (Mann, 2012, p. xiii), למרות זאת, חקר האלימות, במובן של הפעלה מאורגנת של כוח פיזי כלפי האויב, נעלמה מן הסוציולוגיה העולמית של הצבא. בישראל הלין אורי בן־אליעזר (2017) על היעלמותה של המלחמה מן הסוציולוגיה הצבאית, הפוליטית וההיסטורית, ויהודה שנהב (2008) הלין לפניו על התעלמותם של מרבית הסוציולוגים בישראל מן הכיבוש. ואולם, היעלמותה של האלימות היא משמעותית לא פחות, שהרי לא רק שנעדר דיון ברמת המקרו במחוללה של המלחמה, אלא גם חסר דיון ברמת המיקרו במחוללי ההתנהגות האלימה של החיילים. התנהגות אלימה של המדינה מיתרגמת להתנהגות אלימה של חיילים, וללא תרגום כזה לא תוכל האלימות המדינתית להתקיים. הדיון בשדה הישראלי הוא אפוא דל.

במאמר שהקדיש ליסק לוויכוח עם האסכולה הביקורתית של הסוציולוגיה הישראלית, שהתעצמה בשנות ה־90, הוא טען שאחד הגורמים שגיבשו את החברה היישובית היה הסכסוך הישראלי־ערבי (Lissak, 1996, p. 263). במילים אחרות, הסכסוך נתפס בעיניו כחיצוני, כגורם המעצב את החברה, אבל לא מעוצב על־ידי החברה (לביקורת רחבה ראו לוי ופלד, 1993). מסיבה זו גם הכחיש ליסק את קיומו של מיליטריזם בחברה בישראל, שבה הוא זיהה מנגנוני חיסון נגד מיליטריזציה (Lissak, 1984b), או לכל היותר הציע, בעבודתו המשותפת עם דן הורוביץ (Horowitz & Lissak, 1989, pp. 195-230), גישה של שיווי משקל, שלפיה מתקיימת מיליטריזציה של החברה אבל גם אורוח של הצבא. יתר על כן, ליסק היה מן הבולטים שבחוקרים שטיפחו אידאליזציה של הצבא הישראלי, והוא הוצג ככור היתוך שווינוי וכמסלול הניעות של מהגרים. במאמר שעסק בפרדוקסים באופן התפתחותו של הצבא (Lissak, 1984b) הציג אותו ליסק כמוקד הסולידריות המרכזי בחברה, ובכל זאת טען שהחברה והצבא מחוסנים מפני מיליטריזציה.

עם זאת, אין לנו להלין על ליסק. כתיבתו משקפת תסמונת רחבה יותר שבמסגרתה סוציולוגים, על פי רוב שמרנים, אימצו באופן בלתי מבוקר דימויים חברתיים נפוצים (בהקשר הישראלי ראו את ביקורתם של Shapiro, 1985; Ram, 1995, pp. 23-46). צבאות המערב נעטפו באידאליזציה של צבאות אזרחים (citizen armies), והדבר תרם גם להסתת הדיון ממה שהצבא גורם לחייליו ולחיילותיו לעשות, כלומר להפעיל אלימות.

גישות זורמים אחדים הזינו את הגישה הזאת. ראשית, השירות הצבאי נתפס כמידה אזרחית נעלה (civic virtue) בעיקר בהשפעת עבודתו הקלאסית של מקיאוולי, בן המאה ה־16 (Machiavelli, [1521] 2001). מקיאוולי העלה על נס את ערכם של אזרחים המאומנים להילחם בעת שלום ומגויסים בעת מלחמה והתנגד לחיילים שזה מקצועם, ובוודאי לשכירי חרב. הערך הרפובליקני של האזרח־חייל שוכלל בעבודות בנות־זמננו. למשל, אדריאן אולדפילד (Oldfield, 1990) ראה בשירות צבאי סוג של אזרחות פעילה של הפרט שבאמצעותה הוא משתתף בעיצוב הקהילה, ואילו בעיני ג'יימס ברק (Burk, 2000) האזרח־חייל ממלא תפקיד החורג מן היכולת הטכנית בשדה הקרב ומשמש נשא של דמוקרטיזציה בנסיבות היסטוריות מסוימות. זו אידאליזציה של האזרח־חייל כאזרח

הנורמטיבי, הפרדיגמטי, וממנה נובע דימויו של הצבא כבונה האומה בשל היותו צבא אזרחים. זו הייתה המורשת הסוציולוגית של מוריס ג'נוביץ (Janowitz, 1960), שהניח יסודות לסוציולוגיה של הצבא והשפיע גם על עבודתו של ליסק. כה חזקה היא תפיסה זו עד ששימשה גם חוקרים ביקורתיים לדה-לגיטימציה של הקומודיפיקציה של השירות הצבאי, כלומר הפיכתו לשירות המוסדר על-ידי כוחות השוק, עם שקיעתם של צבאות החובה בדמוקרטיזציה המתועשות. על תהליך זה נמתחה ביקורת כתהליך המבוסס על אי-שוויון הזדמנויות של המגויסים, אך גם משחית את הרעיון ששירות הקהילה הוא סוג של חובה מוסרית שלא ניתן לפדותה בתשלום, כפי שטען מייקל סנדל (Sandel, 2000, pp. 109-114). הגדיל לעשות התאורטיקן המרקסיסטי, פרדריק ג'יימסון (Jameson, 2016), שהציע להתחזיר לצבא את תפקידו המהפכני ההיסטורי כנשא של דמוקרטיזציה ושל מדינת הרווחה על-ידי חידוש גיוס החובה והחלתו על בני 16–50, כשהצבא יקבל עליו את תפקידיה של מדינת הרווחה ויספק שירותים לכל מי שיתגייס ולבני משפחתו. קשירת השירות הצבאי עם קידום מידה אזרחית מגלמת את אחד מממדיה של ההתפשטות התפקודית.

מכאן הדרך קצרה למיליטריזציה. אידאליזציה של הצבא מטשטשת את האלימות שהוא מפעיל. היא אף מעודדת התמודדות של קבוצות חברתיות שוליות על הנגישות לאלימות, ואלימות זו מתגמלת את מבצעה. הוזהו הזה, למשל, חולל את תמיכת הפמיניזם הליברלי בגיוס נשים, שסינתזה אנלו (Enloe, 2000) המשיגה כחלק ממסגרת רחבה של *gendered militarization*. האידאליזציה של החייל מטשטשת את מעשיו, כלומר את היותו מפעיל אלימות.

שנית, אידאליזציה של הצבא ניזונה גם מן הכתיבה הסוציולוגית שהבליטה את הרחקת האלימות מיחסי השליטה החברתיים עם צמיחתה של המדינה המודרנית המערבית (Giddens, 1985), לרבות הרחקת הצבא משיטור פנים (Mann, 1993, pp. 403-405) והרחקתה של האלימות מיחסי הייצור (Kaldor, 1982), בעוד המדינה המודרנית מפעילה טכניקות שליטה מתוחכמות, שהאלימות הפיזית מוסרת מהן (Foucault, 1975). התפתחות החברה האזרחית גם לוותה בטיפוח ערכים הסולדים מהפעלת אלימות, והדבר הביא לנטייה להכחיש את קיומה. כך טופח המיתוס שהעולם פחות אלים מבעבר, אף על פי שההרג גבר עם כינונה של המדינה המודרנית, כפי שהסביר סיניסיה מלשביץ' (Malešević, 2010). אפילו לאחר מלחמת העולם השנייה, גם אם מספר קורבנות המלחמה ירד, עדיין אין זה סימן לדעיכתה של האלימות המאורגנת, אלא לכך שאלימות קולקטיבית נמצאת בשינוי ככל שיכולות הכפייה של מדינות וארגונים חברתיים אחרים התגברו עד כדי כך שניתן יהיה להחליף הרג המוני בצורות אחרות של פעולה אלימה (Malešević, 2017, p. 141). התוצאה היא ש"לסוציולוגיה בת-זמננו יש הטיה חזקה נגד חקר המלחמה והאלימות, שמקורה, באופן חלקי, במורשת של שתי מלחמות העולם, ובייחוד בדחייה גלויה של מה שנחשב בעבר כעבר הדרוויניסטי שלה" (Malešević, 2010, p. 52).

תפיסה זו התעצמה בעידן שלאחר המלחמה הקרה. בזכות השימוש בטכנולוגיות של ירי מדויק מוצגות המלחמות החדשות של המערב כמלחמות "הומניות", עד כי השיח הפוליטי מנתק את המוות מן המלחמות, כפי שטען סלבוז' ז'יז'ק (Žižek, 1999). הרג של אזרחי אויב, המתרחש למרות הנשק המדויק, נצבע כ"נוק אגבי", שיח הנבנה על תפיסה היררכית של הסדר העולמי החדש (Bauman, 2011, pp. 14-126) ומגובה בדה־הומניזציה של אזרחי האויב או בהתעלמות מקיומם. הקורבנות של המלחמות החדשות הם אנשים שלכאורה לא חיו מעולם, ולכן הם אינם ראויים לאבלות (ungrievable). הדה־הומניזציה אינה נטועה בהכרח רק בשיח עצמו על אזרחי האויב, אלא גם בעצם אי־קיומו של שיח כזה (Butler, 2004, p. 36). הדוגמה בפתיח המאמר ממחישה שיח כזה.

שלישית, ההתעלמות מאלימות מוזנת גם מניתוח הצבא עצמו: רוב החיילים אינם מפעילים אלימות, מצבי האלימות עצמם הם ספורדיים, והחיילים נרתעים מהרג האלימות, לכן אלימות נתפסת כסוג של סטייה התנהגותית וחרیגה מן הסדר הנורמטיבי של המשמעת הצבאית (Manekin, 2013). התפיסה הזאת מאותגרת ככל שצבאות מעורבים במשימות שיטור (עיראק, אפגניסטן, הגדה המערבית), משימות שבהן האיום להפעיל אלימות טבוע בתפקודו של הצבא.

רביעית, אם המדינה המודרנית מאופיינת בקיומם של ארגונים הבנויים על אכיפה אלימה, הרי דווקא "הארגוניזציה" של האלימות מקהה אותה. או אז מתגבר העניין הציבורי והמחקרי בארגון המפעיל אלימות, ולא באלימות עצמה. עניין זה מאפיין את הפיקוח הציבורי על הצבא בעידן הפוסט־מודרני, ובפרט את התמקדותו המתגברת בהיבטים הכלכליים של התנהלות הארגון (לוי, 2019).

ולבסוף, דווקא המעבר לצבאות מתנדבים תורם לאידאליזציה של החייל המקריב בניגוד לנורמה הליברלית, המציבה במרכז את החתירה לחיים נורמליים ואת מקסום האינטרס הפרטי, ובפרט כאשר שיעור ההשתתפות הצבאית הולך ויורד (ראו, לדוגמה, Krebs, 2009). על רקע זה הופיעו במערב (ארצות הברית ובריטניה בעת מלחמות עיראק ואפגניסטן) גם שיחים בנוסח support the troops, המסיטים את השיח הציבורי מן המדיניות הצבאית אל הכוחות עצמם, הראויים לתמיכה בשל הקרבתם הייחודית. שיחים אלו מייצרים דה־לגיטימציה לביקורת על המדיניות הצבאית (Stahl, 2009). הגרסה המקומית בישראל היא של הצגת החיילים כ"הילדים שלנו".

ורמים אלו הניבו את הסוציולוגיה של "צבא ללא אלימות". שנים חלפו עד שהופיעה עבודתו של רנדל קולינס בשנת 2008, שלמעשה קרא תיגר על ניתוחים הממוקדים ברמת הפרט (שמשלו בכיפה עד אותה עת) והציע ניתוח מיקרו־סוציולוגי של הפעלת האלימות (Collins, 2008).

הסוציולוגיה בישראל מבטאת מגמה זו. הזרם השמרני שלה המשיך את הקו של ליסק: האידאליזציה של הצבא, כמי שהתפשטותו התפקודית מקדמת ערכי חינוך, התיישבות וניעות של מהגרים, והנטייה להכחיש את עיסוקיו באלימות השתרשו גם

בזרם המרכזי של הסוציולוגיה הישראלית. ואולם, מעניין יותר הזרם הביקורתי או הכתיבה של הדורות הצעירים יותר, שרחקו מן הקו של ליסק. כתיבה זו עסקה באופן ביקורתי בצבא, אך גם היא המעיטה לעסוק באלימות. לשם המחשה על קצה המזלג, רב המחקר על זהויות (גרוסוירט־קחטן, 2017; קפלן, 1999; ששון־לוי, 2006), שעתוק חברתי (לוי, 2003, עמ' 33–81; סמוחה, 1984), ניהול שונות (לומסקי־פדר ובן־ארי, 2003), הדתה (לוי, 2015) ומגדר (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2017) ועוד, אך מועט הוא העיסוק באלימות שהצבא מפעיל. מנגד, הכתיבה על המיליטריזם בישראל התפתחה מאוד מאז שנות ה-90 (לדוגמה, בן־אליעזר, 2012; גרינברג, 2007; לוי, 2003; קימרלינג, 1993), אך גם ממנה נעדר דיון בהפעלת אלימות על־ידי החיילים. הנטייה האלימה ממוקדת רק ברמת החברה, התרבות והפוליטיקה.

רק כתיבה אנתרופולוגית, פסיכולוגית ומעט סוציולוגית עסקה באלימות. לדוגמה, סמימאין־דרש (2006) דנה בהנאה מהפעלת אלימות כמנגנון שליטה עצמית, רוזנפלד (2004) עסקה במיליטריזציה של פעילות שיטור, אליצור ושיינקרן (2007) מיפו גורמים לברוטליזציה באינתיפאדה הראשונה ומנקין (Manekin, 2013) באינתיפאדה השנייה. גזית (Gazit, 2015) הציג היבטים שונים של המשתנה הארגוני בהפעלת אלימות, ואילו חוקרים אחרים ניתחו את דרכי ההתמודדות של לוחמים עם דילמות מוסריות (לדוגמה, אבן צור והדר, 2014; דר, קמחי, שטדלר ואפשטיין, 1999; Bar & Ben-Ari, 2005; Libes & Blum-Kulka, 1994; Maoz, 2001) מהיבט אחר, ששון־לוי, לוי ולומסקי־פדר (2018) הציגו ניתוח שיח של נשים שוברות שתיקה כתגובה לאלימות, ואני קשרתי את המניע להפעלת אלימות עם תחרותיות בין־קבוצתית, המתפתחת בשורות הצבא (לוי, 2008).

החסמים שמציבה האידאליזציה של הצבא מצטרפים להכחשה החברתית של אלימות צבאית בשם טוהר הנשק, לדימויו של הצבא בישראל כמוסרי ולטקסי הטהרות, כמו "שיח לוחמים" או, להבדיל, לטיפול הפומבי באלאור אזריה, כאשר מתגלות סטיות. ואולם, החסמים הם גם מצד השמאל, שהרי שיח "שוברים שתיקה" נטה, לפחות בעשור הראשון לקיומו, להציג את האלימות הצבאית כחריג שניתן למנוע (לוי, 2011).

האתגר העומד אפוא בפני הסוציולוגיה הישראלית הוא הדיון מחדש באלימות. בדיון כזה תהיה עוד התרחקות מן האב המייסד ליסק לכיוון הסתכלות על "התפשטות תפקודית" ועל תפקידיו החברתיים של הצבא כחלק מן הלגיטימציה להפעלת אלימות. עם זאת, ליסק העניק לנו מערכת מושגית המאפשרת פיתוח של מרחב דיון עשיר ושימוש במערכת המושגים בכיוונים מגוונים, ובזאת גדולתה של מערכת מושגית זו. היא מאפשרת לנו להתווכח אתה, ויכוח שהתקיים בחייו של ליסק ויימשך גם לאחר הסתלקותו.

מקורות

- אבן צור, א' והדר, א' (2014). "החייל הטוב", הריגוש והחוק: קריאה פסיכואנליטית בהתערערו דמות החייל ההומני. תיאוריה וביקורת, 42, 47-70.
- אליצור, י' וישיקורן, נ' (2007). כיצד יכול לקרות מצב? מעשי עוולה של חיילי צה"ל באינתיפאדה. אלפיים, 31, 25-59.
- בן-אליעזר, א' (2012). מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בן-אליעזר, א' (2017). סוציולוגיה של "אין מלחמה" בישראל. מגמות, נא, 115-142.
- גרוסוירט-קחטן, ד' (2017). ממתי אתה מדבר עם ח' ו-ע'? הבחירה במורחיות ותהליך ההתמזרחות: חטיבת גולני כמקרה בוחן. תיאוריה וביקורת, 48, 35-58.
- גרינברג, ל' (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה. תל אביב: רסלינג.
- דר, י', קמחי, ש', שטדלר, נ' ואפשטיין, א"ד (1999). רישומי האינתיפאדה: עדויות של חיילים בני קיבוץ. מגמות, לט, 420-444.
- ובר, מ' (1962). הפוליטיקה בתורת המקצוע. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- לוי, י' (2008). אלימות כמבחן תחרותי: השפעת השינוי בהרכב החברתי של הצבא על החלשת מנגנוני הריסון של הפעלת אלימות באינתיפאדת אל-אקצה. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 299-329.
- לוי, י' (2011). מה שוברים שוברים שתיקה? מטעם, 28, 68-77.
- לוי, י' (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. תל אביב: עם עובד וספריית ספיר.
- לוי, י' (2019). הצבא וחברת השוק: מסגרת מושגית. בתוך י' לוי, נ' גזית, ר' משה וא' הרנס (עורכים), הצבא וחברת השוק בישראל (עמ' 11-52). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- לוי, י' ופלד, י' (1993). השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים. תיאוריה וביקורת, 3, 115-128.
- לומסקי-פדר, ע' ובן-ארי, א' (2003). מ"עם במדים" ל"מדים שונים לעם": ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. בתוך מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 255-286).
- חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סמוחה, ס' (1984). עדתיות וצבא בישראל: תיוות לדיון ולמחקר. מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 22, 5-32.
- סמימאן-דרש, ל' (2006). אלימות שליטה והנאה: היצירה הגופנית המתחדשת. סוציולוגיה ישראלית, ח(1), 113-137.

קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
 קפלן, ד' (1999). דוד, יהונתן וחיילים אחרים – על זהות, גבריות ומיניות ביחידות
 קרביות בצה"ל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 רוזנפלד, מ' (2004). ימי ראשון בבוקר במחסום: "תענוגות החובה" של השולטים,
 "חובות הצומוד" של הנשלטים. פוליטיקה, 11-12, 41-56.
 שנהב, י' (2008). הסוציולוגים והכיבוש. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 263-270.
 ששון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים:
 מאגנס.
 ששון-לוי, א', לוי, י' ולומסקי-פדר, ע' (2018). גבריות וכיבוש בעדויות של שוברות
 שתיקה. בתוך א' ששון-לוי וע' לומסקי-פדר (עורכות), מגדר בבסיס: נשים וגברים
 בשירות הצבאי (עמ' 379-417). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- Bar, N., & Ben-Ari, E. (2005). Israeli snipers in the Al-Aqsa Intifada: Killing, humanity and lived experience. *Third World Quarterly*, 26(1), 133-152.
- Bauman, Z. (2011). *Collateral damage: Social inequalities in a global age*. Cambridge, England: Polity (Kindle).
- Burk, J. (2000). The citizen soldier and democratic societies: A comparative analysis of America's Revolutionary and Civil Wars. *Citizenship Studies*, 4(2), 149-165.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. New York, NY: Verso.
- Cohen, S. A. (2008). *Israel and its army: From cohesion to confusion*. Abingdon, England: Routledge.
- Collins, R. (2008). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press (Kindle).
- Enloe, C. (2000). *Maneuvers: The international politics of militarizing women's lives*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Foucault, M. [1975] (1991). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Vintage Books.
- Gazit, N. (2015). State-sponsored vigilantism: Jewish settlers' violence in the Occupied Palestinian Territories. *Sociology*, 49(3), 438-454.
- Giddens, A. (1985). *The nation state and violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Horowitz, D., & Lissak, M. (1989). *Trouble in utopia: The overburdened polity of Israel*. Albany, NY: SUNY.

- Jameson, F. (2016). *An American utopia: Dual power and the universal army*. New York, NY: Verso Books.
- Janowitz, M. (1960). *The professional soldier: A social and political portrait*. New York, NY: The Free Press.
- Kaldor, M. (1982). Warfare and capitalism. In E. P. Thompson (Ed.), *Exterminism and Cold War* (pp. 261-288). London, England: Verso.
- Krebs, R. R. (2009). The citizen-soldier tradition in the United States: Has its demise been greatly exaggerated? *Armed Forces & Society*, 36(1), 153-174.
- Levy, Y. (2008). The sociological heritage of Moshe Lissak: The bi-directional utilization of a conceptual framework. *Israel Studies*, 13(2), 164-175.
- Libes, T., & Blum-Kulka, S. (1994). Managing a moral dilemma: Israeli soldiers in the Intifada. *Armed Forces & Society*, 21(1), 45-68.
- Lissak, M. (1976). *Military roles in modernization: Civil-military relations in Thailand and Burma*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lissak, M. (1984a). Convergence and structural linkages between the armed forces and the society. In M. L. Martin & E. S. McCrate (Eds.), *The military, militarism and the polity: Essays in honor of Morris Janowitz* (pp. 49-61). New York, NY: Free Press.
- Lissak, M. (1984b). Paradoxes of Israeli civil-military relations: An introduction. In M. Lissak (Ed.), *Israeli society and its defense establishment* (pp. 1-12). London, England: Frank Cass.
- Lissak, M. (1996). "Critical" sociology and "establishment" sociology in the Israeli academic community: Ideological struggles or academic discourse? *Israel Studies*, 1(1), 247-294.
- Lomsky-Feder, E., & Sasson-Levy, O. (2017). *Women soldiers and citizenship in Israel: Gendered encounters with the state*. London, England, & New York, NY: Routledge.
- Luckham, A. R. (1971). A comparative typology of civil-military relations. *Government and Opposition*, 6(1), 5-35.
- Machiavelli, N. [1521] (2001). *The art of war*. New York, NY: Da Capo.
- Malešević, S. (2010). *The sociology of war and violence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Malešević, S. (2017). *The rise of organised brutality: A historical sociology of violence*. New York, NY: Cambridge University Press (Kindle).
- Manekin, D. (2013). Violence against civilians in the Second Intifada: The moderating effect of armed group structure on opportunistic violence. *Comparative Political Studies*, 46(10), 1273-1300.

- Mann, M. (1993). *The sources of social power, Vol. II: The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Mann, M. (2012). *The sources of social power, Vol. I: A history of power from the beginning to AD 1760*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Maoz, I. (2001). The violent asymmetrical encounter with the other in an army-civilian clash: The case of the Intifada. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 243-263.
- Oldfield, A. (1990). *Citizenship and community: Civic republicanism and the modern world*. London, England: Routledge.
- Ram, U. (1995). *The changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology, and identity*. Albany, NY: SUNY.
- Sandel, M. J. (2000). What money can't buy: The moral limits of markets. *Tanner Lectures on Human Values*, 21, 87-122.
- Shapiro, Y. (1985). Political sociology in Israel: A critical view. In E. Krausz (Ed.), *Studies of Israeli society, Vol. 3: Politics and society in Israel* (pp. 6-16). New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Stahl, R. (2009). Why we 'support the troops': Rhetorical evolutions. *Rhetoric & Public Affairs*, 12(4), 533-570.
- Žižek, S. (1999). The superego and the act. *The European Graduate School Faculty*. Retrieved March 4, 2019 from <https://zizek.livejournal.com/1101.html>